

Pavčina Janošová

DÍVČÍ A CHLAPECKÁ IDENTITA

VÝVOJ A ÚSKALÍ

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umístování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Tuto knihu věnuji své učitelce, prof. Marii Vágnerové

*Kniha vznikla za podpory výzkumného záměru Psychologického ústavu Akademie věd ČR:
Člověk v kontextu celoživotního vývoje, AV OZ 70 25 05 04.*

Mgr. Pavlína Janošová, Ph.D.

DÍVČÍ A CHLAPECKÁ IDENTITA
Vývoj a úskalí

Vydala Grada Publishing, a. s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
www.grada.cz
jako svou xxxx. publikaci

Odpovědný redaktor Ivo Tamchyna
Perokresby Mgr. et Mgr. Anna Pekárková
Sazba a zlom Milan Vokál
Počet stran 288
Vydání 1., 2008

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

© Grada Publishing, a. s., 2008
Cover Photo © fotobanka allphoto images????????????????

ISBN 978-80-247-2284-9 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-6745-1 (elektronická verze ve formátu PDF)
© Grada Publishing, a.s. 2011

OBSAH

PŘEDMLUVA	9
ÚVOD	11
1. ROLE MUŽE A ŽENY V SOCIOLOGICKÉ PERSPEKTIVĚ	13
1.1 Kulturní a dějinné rozdíly rodových rolí	13
1.2 Několik slov o feminismu	14
1.2.1 Ženské dilema	17
1.2.2 Odpověď mužů	19
1.3 Situace v současné rodině; krize mužské role	20
1.4 Některé skutečnosti o socializaci chlapců jako pozdějších otců	22
1.5 O rozdílech mezi muži a ženami	25
1.6 O stereotypech	27
1.6.1 Význam rodové stereotypie v dětství	29
1.7 Paradigma nezávislosti ženských a mužských vlastností	30
1.8 Jakým způsobem přispívá ke stereotypii televize a literatura?	33
2. ZÁKLADNÍ POJMY A JEJICH VÝZNAM	38
2.1 Lidská sexualita	38
2.2 Pohlaví	38
2.3 Rod, gender	40
2.4 Rodová role, genderová role	41
2.5 Rodová identita, genderová identita	42
2.6 Jádrová pohlavní identita	43
3. PŘED NAROZENÍM – POHLAVNÍ VÝVOJ A JEHO ALTERNATIVY	45
3.1 Chromozomální pohlaví	45
3.2 Chromozomální poruchy pohlavního vývoje	47
3.2.1 Turnerův syndrom	48
3.2.2 Klinefelterův syndrom	49
3.2.3 Syndrom 47,XYY – „supermale“	51
3.2.4 Syndrom 47,XXX – „superfemale“	52
3.2.5 Mozaikové karyotypy	54
3.2.6 Muži s karyotypem 46,XX	54
3.2.7 Gonadální dysgeneze	56
3.2.8 Informace závěrem	57
3.3 Hormonální pohlaví	58
3.4 Hormonální poruchy pohlavního vývoje	61
3.4.1 Fetální androgenizace dívek	62

3.4.2	Syndrom androgenní necitlivosti – AIS (též syndrom testikulární feminizace)	65
3.5	Determinanty jádrové pohlavní identity	69
3.5.1	Vývoj jádrové pohlavní identity, vznik transsexuality a homosexuality	70
3.6	Intersexualita (hermafroditismus)	72
3.6.1	Jak často se intersexualita vyskytuje	73
3.6.2	Sociálně-psychologické pozadí intersexuality	74
3.6.3	Lékařská praxe ve 20. století a její následky	77
3.6.4	Doporučený lékařský a výchovný postup	82
3.6.5	Jedna úvaha navíc: mají androgeny vliv na intenzitu puzení k pohlavní identitě a k sexuální orientaci?	87
3.6.6	Intersexualita v tradiční a v moderní společnosti	88
4.	PO NAROZENÍ – PRVNÍ ROK ŽIVOTA	90
4.1	Narození dítěte	91
4.1.1	Přání mít syna	92
4.1.2	Přání mít dceru	93
4.2	Socializační rozdíly u chlapců a dívek v prvním roce života	93
5.	BATOLEČÍ OBDOBÍ	95
5.1	Dětská hra v závislosti na reakci rodičů	95
5.2	Počátky pohlavní identity	97
5.3	Výchova dcer a synů matkami a otci	101
5.4	Identifikace dítěte s lidmi téhož pohlaví	103
5.5	Jak se dítě identifikuje s rodiči	104
5.5.1	Faktory, jež ovlivňují identifikaci dítěte s rodiči	106
5.5.2	Odlíšná situace chlapců a dívek batolečího věku a její vliv na jejich budoucí partnerské role	108
6.	TEORIE VZNIKU POHLAVNÍ A GENDEROVÉ IDENTITY	110
6.1	Identifikační teorie	110
6.1.1	Vznik pohlavní identity u chlapců	111
6.1.2	Konsekvence přijetí pohlavní identity chlapců podle Freudovy koncepce	111
6.1.3	Vznik pohlavní identity u dívek	112
6.1.4	Několik poznámek k identifikační teorii	113
6.2	Teorie sociálního učení	114
6.2.1	Diskuse o teorii sociálního učení	115
6.3	Kognitivně vývojová teorie	116
6.4	Teorie genderového schématu	117
6.4.1	Diskuse o kognitivně vývojové teorii a o teorii genderového schématu	119
7.	PŘEDŠKOLNÍ VĚK	121
7.1	Kontakt s vrstevníky	122
7.1.1	Fenomén „in group“, „out group“	124
7.2	Pedagogický vliv mateřské školy	125

7.3	Rozdíly ve hře a v chování předškolních chlapců a dívek	126
7.4	Proměny vztahu rodičů a předškolních dětí	128
7.4.1	Výchovný zásah do dětského stereotypního myšlení?	128
7.5	Sexualita předškolního věku a dětské lásky	130
8.	VRSTEVNICKÉ VZTAHY V MLADŠÍM A STŘEDNÍM ŠKOLNÍM VĚKU	133
8.1	Proměna stereotypie v myšlení školních dětí	133
8.2	Vrstevnická skupina v mladším a středním školním věku	140
8.2.1	Rozdíly ve verbálním vyjadřování dívek a chlapců	140
8.2.2	Chlapecké skupiny	142
8.2.3	Dívčí skupiny	142
8.2.4	Interakce chlapců a dívek	144
9.	ROLE ŠKOLÁKA Z GENDEROVÉHO HLEDISKA	147
9.1	V čem je škola femininní	149
9.1.1	Příčiny nižší školní úspěšnosti chlapců na základních školách	152
9.2	V čem je škola maskulinní	153
9.3	Slovo závěrem	156
10.	K ROZDÍLŮM VLASTNOSTÍ A DOVEDNOSTÍ CHLAPCŮ A DÍVEK VE ŠKOLNÍM VĚKU	157
10.1	Rozdíly v kognitivních schopnostech a dovednostech	158
10.1.1	Rozdíly ve verbálních dovednostech	158
10.1.2	Rozdíly v matematických schopnostech	159
10.1.3	Rozdíly v prostorových schopnostech	159
10.2	Příčiny vzniku těchto rozdílů	160
10.2.1	Biologické rozdíly	160
10.2.2	Sociální vlivy	161
10.3	Rozdílné projevy v chování chlapců a dívek	162
10.3.1	Rozdílné projevy agresivity	162
10.3.2	Rozdíly v prosociálním chování	166
10.4	Sexualita dětí mladšího a středního školního věku	168
11.	VLIV RODINNÉ SITUACE NA FORMOVÁNÍ GENDEROVÉ IDENTITY A ROLE DĚTÍ	171
11.1	Domácnost očima dětí mladšího a středního školního věku	171
11.1.1	Profesní orientace rodičů a jejich dětí	177
11.1.2	Rozdíly v sociálních vrstvách	178
11.1.3	Specifika rodinných vztahů	179
11.1.4	Sourozenecký vliv	184
11.2	Alternativní rodinné uspořádání a jeho vliv na genderovou identitu dětí	186
11.2.1	Neúplná rodina	186
11.2.1.1	Rozvod a jeho vliv na vývoj dítěte	188
11.2.2	Vývoj pohlavní identity u dětí vyrůstajících mimo prostředí vlastní rodiny a dětí nechtěných	190
11.2.3	Výchova dítěte homosexuálním či transsexuálním rodičem	192

12. DOSPÍVÁNÍ	196
12.1 Biologické změny	197
12.1.1 Biologické změny u dívek	197
12.1.1.1 Menarché	199
12.1.1.2 Můžeme dívkám pomoci zlepšit vztah k biologickým změnám?	201
12.1.1.3 Nástup tělesného dospívání dívek	202
12.1.2 Biologické změny u chlapců	203
12.1.2.1 Pohlavní zralost chlapců	205
12.1.2.2 Význam věku tělesného dospívání chlapců	206
12.1.2.3 Chlapecké rituály	207
12.2 Sebepojetí dospívajících chlapců a dívek	209
12.2.1 Rizika požadavků kladených na vzhled	213
12.3 Dospívání potomka a proměna rodinných vztahů	215
12.4 Význam vrstevníků	218
12.5 Zamilovanost a partnerství	221
12.5.1 Zahájení sexuálního života	224
12.5.2 Role muže a ženy uvnitř rodiny v představách dospívajících	227
13. PORUCHY POHLAVNÍ IDENTITY	234
13.1 Diagnostika poruch pohlavní identity podle zdravotnických klasifikací	235
13.2 Porucha pohlavní identity u dětí a dospívajících	237
13.2.1 Nejčastější projevy u chlapců	238
13.2.2 Klinický obraz poruchy u dívek	238
13.2.3 Rozdíly mezi dětmi s poruchou pohlavní identity a dětmi ostatními	239
13.2.4 Sociálně adaptační potíže	240
13.2.5 Specifika dospívajících	241
13.2.6 Prognóza dalšího vývoje	242
13.3 Přístup k dítěti s poruchou pohlavní identity (GID)	243
13.3.1 Osobnost terapeuta a zásady terapeutické pomoci	245
13.3.2 Terapeutická práce v oblasti rodinného zázemí	248
13.3.3 Přístup rodičů k předškolním dětem	250
13.3.4 Další intervence u transsexuality	251
13.4 Sociální stigmatizace – transfobie	252
13.5 Slovo odborníkům v pomáhajících profesích	253
13.6 Závěrečné slovo	254
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	255
SLOVNÍK	270
VĚCNÝ REJSTRÁK	281

PŘEDMLUVA

Kniha Pavlína Janošové přináší do naší literatury o genderu nový důraz – psychologii. Téma bylo odstartováno – historicky vzato – jako sociologické, protože šlo především o probojování rovných práv žen s muži. Psychologie, opírající se, jak je jí vlastní, o biologii, zůstávala proto nutně stranou. Tradiční psychologické chápání ženství a mužství, vypracované muži (klasicky například Sigmundem Freudem), bylo dokonce třeba revidovat, v mnoha směrech přímo odmítnout. Nyní, když je první stadium vývoje feministického hnutí, zdůrazňující rovnost žen s muži, překonáno, přichází feministická psychologie v této oblasti plně ke slovu.

Identita, na kterou se autorka soustřeďuje, patří k neaktuálnějším tématům psychologie osobnosti i sociální a vývojové psychologie. To dvojnásob platí pro naši situaci jako postkomunistické země, kde zejména širší veřejnost v mnoha směrech – víceméně bezděčně – sází na konformitu a kde tolerance jinakosti, patřící k základům demokracie, se teprve začíná prosazovat. V tomto směru autorka logicky navazuje na svoji předchozí publikaci věnovanou homosexuální orientaci a postojům naší společnosti k ní.

Vývojové hledisko, které autorka zvolila, je nejpřirozenějším přístupem k genderové identitě. Výklad o genetice a vrozených tělesných anomáliích je zevrubný, což povrchního čtenáře možná odradí. Chce-li však autorka oslovit i odborníky, zejména lékaře, jejichž praxi chce ovlivnit svým psychologickým pohledem, je tento výklad nezbytný. Zvídavému laikovi se zde otvírá nová perspektiva, která prohloubí jeho pochopení pro nekonečnou rozmanitost lidských příběhů.

Lidská psychika je nesmírně tvárná a individualita každého jedince je výsledkem bezpočtu vlivů, jimiž na něj společnost působí. A přece některé psychické charakteristiky – alespoň za současného stavu vědy – odolávají úsilí o formování jako skála, i když se nám při povrchním pohledu zdá, že přece musí být snadné vývoj jedince usměrnit žádoucím směrem. Je-li tělo normální, psychika se přece musí „poddat“!? To je případ transsexuality, kdy dítě bezpečně ví, že žije v těle opačného pohlaví, než je jeho „duše“. To se ovšem dá vydržet, ale jen za cenu těžkého celoživotního strádání, tím těžšího, čím snadnější je pro současnou medicínu proměňující zásah.

Výchova jedinců z genderového hlediska atypických, kteří chtě nechtě nějakým způsobem vyčnívají z řady, bývá mimořádně nesnadná pro rodiče i učitele, kteří se často v dobré vůli snaží dítě „zmuset“ do kadlubu konvence, nebo aspoň nějak zamaskovat jeho výjimečnost. Autorka s hlubokým respektem pro jedinečnost osobnosti a s mimořádnou citlivostí pro nesnáze všech zúčastněných pomáhá vidět těžkou situaci tohoto druhu jako jedinečnou příležitost vytvořit v rodině vztah důvěry a blízkosti, a zároveň umožnit i širšímu okolí, například celé školní třídě, pochopit, co znamená solidarita a jaký význam má svoboda být sám sebou.

Vývoj genderové identity je ovšem téma, které se týká všech dětí a kde lze při výchově mnoho získat i mnoho ztratit. Rigidní prosazování tradičních stereotypů mužské

a ženské role má sice výhodu jednoduchosti a snadné orientace v životě, ale za cenu ochuzení osobnosti, spontaneity, tvořivosti i hluboké vzájemnosti ve vztahu ženy a muže. Výchovná rigidita je zde často bezděčná. Autorka poskytuje rodičům i učitelům praktické rady, jak dětem pomáhat k vybudování pevné, ale pružné genderové identity, jež umožňuje vytvářet v dospělosti citově bohaté a trvalé vztahy. Tyto rady, ačkoli vypadají někdy velmi jednoduše, jsou opřeny o konzistentní teorie a o solidní empirické výzkumy.

Janošová se drží „při zemi“ jednak proto, že chce být srozumitelná i pro širší vrstvy čtenářů, jednak proto, že ví, jak krátký dech mívají módní teoretické „piruety“. Přesto – nebo možná také proto – její kniha výrazně zasáhne do současné diskuse o ožehavých otázkách genderu a pomůže širokému okruhu odborníků i laiků řešit problémy, jež je trápí, nebo jež – což je často horší – ani nevidí.

Prof. PhDr. Pavel Říčan, CSc.

ÚVOD

Zájem o genderová témata u nás začal růst teprve v druhé polovině devadesátých let 20. stol. Byl vyvolán demokratizací naší společnosti a také potřebou dohnat v této oblasti deficit oproti zemím západního světa. Výzkumné studie, které na tomto poli vznikají, se zabývají převážně odlišným postavením mužů a žen či dívek a chlapců v prostředí rodiny, v oblasti vzdělávání, na trhu práce, ve veřejném životě či rozdíly v jejich ekonomickém postavení. Objevují se také psychologické studie, které se zaměřují na některý z dílčích aspektů osobnosti, například na sebepojetí.

Cílem této publikace je provázet čtenáře vývojem genderové identity chlapců a dívek od narození do dospívání a poukázat na nejvýznamnější proměny i rizika při jejím utváření. Pohled na dívčí a chlapeckou identitu z hlediska jejího vývoje u nás dosud chybí.

K aspektům, které genderovou identitu ovlivňují nejzřetelněji, patří především rozdílná socializace chlapců a dívek. Příčiny této odlišnosti jsou zčásti podmíněné biologicky (například tím, že se dívky i chlapci rodí ženám), mnohé je ovšem řízeno celospolečenským očekáváním „bazální“ rozdílnosti povah, vloh a ambicí mužů a žen.

Snaha o odlišování obou vlivů, biologického, „pohlavního“ a sociálního, „genderového“, je při pozorování genderové reality velmi důležitá a je nezbytná pro výchovu dětí. Výzkumy však ponejvíce jen naznačují, které z těchto činitelů jednotlivé projevy dětí ovlivňují, přičemž nemohou vyloučit vlivy ostatní. Ukazuje se, že jejich přesné oddělení je nemožné, jde spíše o teoretický konstrukt.

Některé z komponent, tvořících celek dívčí či chlapecké identity, jsou analyzovány pomocí vhledu do problematiky intersexuálních osob a dětí s poruchou pohlavní identity. Dosud u nás neexistují podrobnější publikace, které by poskytly nezbytné informace rodičům těchto dětí ani pracovníkům pomáhajících profesí z nemedicínských oborů, kteří se s nimi setkávají. Oběma fenoménům jsou zde věnovány samostatné kapitoly. Čtenář, kterému nejde o bližší porozumění biologicko-psychologických vztahů psychosexuální identity, může četbu příslušných podkapitol vynechat.

V jednom z existujících pojetí je součástí genderové identity také sexuální orientace. Příkladním se spíše ke koncepci, podle níž je sexuální orientace oblastí na genderové identitě nezávislou, i když v mnohém blízkou. V knize tedy není detailně zpracována – zmiňována je pouze v rozsahu, v jakém se dotýká identity rodové.

Knihla je určena odborníkům z pomáhajících profesí, kteří pracují s dětmi a dospívajícími či s jejich rodinami – pedagogům, vychovatelům, psychologům, poradcům, pracovníkům z medicínských a dalších oborů a studentům, kteří se na tyto profese připravují. Je adresována také rodičům genderově „standardních“ i „nestandardních“ dětí, intersexuálním lidem, lidem s poruchou pohlavní identity, jejich rodinám, partnerům a přátelům i homosexuálním rodičům a dospívajícím.

V textu byly okrajově využity též informace získané z genderového kurzu na FF UK. Velkým přínosem pro mě byly odborné konzultace prof. Marie Vágnerové, prof. Pavla Říčana, MUDr. Bohuslavy Vackové a MUDr. Hany Fifkové a také návštěvy terapeutických skupin transsexuálních lidí, kteří se pod jejím vedením setkávají. Všem uvedeným i ostatním, kteří mi pomohli svými radami a nápady, na tomto místě velmi děkuji.

1. ROLE MUŽE A ŽENY V SOCIOLOGICKÉ PERSPEKTIVĚ

1.1 KULTURNÍ A DĚJINNÉ ROZDÍLY RODOVÝCH ROLÍ

Na světě neexistuje žádná společenská skupina, národ ani etnikum, které by nevytvářely určité rozdíly mezi chlapci a dívkami a které by neodlišovaly mužskou a ženskou roli. Každá společnost tomuto rozdělení zároveň přizpůsobuje také výchovu potomstva. Znamená to, že **chlapci jsou vystavováni poněkud jiným socializačním vlivům než dívky**. Důraz na rodové rozdíly je velmi dobře viditelný u přírodních a tradičních společností, kde muž má svou přesně vymezenou roli, svá vlastní práva a povinnosti a žena taktéž. Oba přijímají nároky své společnosti, podobně jako je přijímali jejich předkové. Usnadňuje to jejich komunikaci v rámci partnerství a rodiny, a život společnosti se i do budoucna odvíjí takřka neměnným způsobem. Ačkoli se **role mužů a žen** v různých společnostech značně liší, v jejich tradičním pojetí jsou vždy **vymezeny jako komplementární** a tedy i pro sebe navzájem do značné míry nepostradatelné. „*Integrální součástí takto viděné rodové dvoudomosti lidského světa byla prakticky úplná komplementarita ... Její existence je možná teprve ve společnostech s výrazně sociálně vzorovanou dělbou práce. Ve společnosti, která vnímá dualitu mužsko-ženského světa z tohoto hlediska, přísně rozlišené mužské a ženské práce, nástroje, prostory, úkoly do sebe zapadají, navazují na sebe, prostupují se a teprve až jako celek vedou k dosažení cíle.*“ (Možný, 1990.) V čisté formě se s rodovým dimorfismem setkáváme v předliterárních kulturách; významný je však i pro mnohé z dnešních strukturovanějších společností, o čemž svědčí např. čínský princip rozdělení světa na jin a jang (tamtéž). Je ovšem také zřejmé, že takto vymezené rodové role téměř nic nevypovídají o vnitřní identitě jejich nositelů.

V naší západní společnosti byla tato relativně stabilní situace narušena silnými společenskými změnami, které s sebou přinesla průmyslová revoluce v 18. století. Vlivem urbanizace došlo k proměnám v demografickém uspořádání, ale zároveň se poněkud vylidnily domovy, protože pracovní činnost mužů, vykonávaná dříve v rámci domácnosti, se přesunula do továren. Stalo se tak i v případě velkého procenta žen a dětí. Práce dříve považovaná za typicky mužskou se stala v širším měřítku neméně „vhodnou“ i pro ženu. Společnost se začala členit a individualizovat, což vedlo k větší variabilitě také těchto rolí, které se musely změnám přizpůsobovat. Spolu s proměnou požadavků role muže a ženy se začala pozvolna proměňovat také představa o jejich ideální podobě. Mnohé funkce se staly nadbytečnými či bezúčelnými a naopak se v průběhu dějin k jejich obsahu přidávaly nároky nové. Jejich charakter začal vedle dřívějších tradovaných závazků daleko více ovlivňovat také sociální kontext jednotlivce. Větší diferenciací například nastala na základě ekonomického a sociálního posta-

vení rodiny, velikosti obce, regionu, příslušnosti ke konkrétnímu etniku, společenské vrstvě nebo sociálních norem různých skupin, na něž se jedinec či rodina orientovali.

Rodová identita, tj. vnitřní prožívání příslušnosti k vlastnímu pohlaví a k rodové roli, začala být problémem až s dosažením jistého stupně individualizace. Spolu s ní se objevily větší možnosti svobody, kterou umožnil ústup požadavků společnosti, přesněji řečeno jejich větší diverzita, jež nabídla jedinci jistou volbu. Člověk začal mít možnost vnímat vlastní hodnotu nejen jako součásti skupiny, ale také jako hodnotu sebe sama nezávisle na míře úspěšnosti v sociálním světě. V této situaci může dojít k uvědomění i těch vlastností, které nejsou v plném souladu s jeho příslušností k vlastní rodové skupině nebo jsou s ní dokonce v rozporu. Obsah identity se stal – na rozdíl od role – záležitostí jednotlivce a jeho sebereflexe. Zároveň došlo i k narušení vzájemné komplementarity muže a ženy. Stalo se tak ovšem také vlivem strukturovanější dělby práce, situací, kdy mohl být jedinec bez potíží nahrazen jedincem jiným (tamtéž).

Nadto však existovalo i nadále povědomí o ideálu mužskosti a ženskosti jako dvou odlišných světů, který se odrážel v nových vlnách romantismu a byl napodobován především ekonomicky silnějšími vrstvami obyvatelstva. Patřila sem představa o tom, že muž si musí vydobýt svou identitu prostřednictvím úspěšné kariéry, tedy finančního zabezpečení, schopností a vedoucí pozice, zatímco dívka svou identitu získá tím, že se stane něčí ženou, matkou a poskytovatelkou emoční podpory a péče. Identita muže tak byla získávána aktivními činy, identita ženy pasivním podvolením (Brooks-Gunn, Matthews, 1979). Tyto představy se u nás projevovaly např. v oslovování manželek profesí jejich muže (paní lékárníková apod.) v období předválečné Československé republiky.¹

1.2 NĚKOLIK SLOV O FEMINISMU

Při porovnání situace v jednotlivých státech současného západního světa se společenskými systémy sídlícími mimo Evropu a Severní Ameriku se opticky zvětšuje podobnost a vnitřní homogenita Západu. Analýza situací samotných západních zemí však přece jen ukazuje značné mezispolečenské odlišnosti. Největší rozdíly uvnitř euroamerického bloku jsou logicky ty mezikontinentální, mezi Evropou a Amerikou. Hlavní příčiny nalezneme ve zcela odlišném historickém vývoji společností žijících

¹ Dnes je příslušnost k muži nejsilnější charakteristikou u některých žen v určitých společenských skupinách. Jedná se o určité procento žen z nižších vrstev (těch, jejichž muži stojí svým postavením výše než ony samy) nebo naopak žen vysoce postavených mužů, na něž je vynakládán obrovský tlak např. prostřednictvím monitoringu médií. O původním náležení žen mužům svědčí ženská příjmení. Pokud zkrátíme dlouhou samohlásku u přivlastňovací přípony většiny ženských příjmení „-ová“ na „-ova“, je v daném tvaru zřetelná charakteristika vlastnění ženy mužem – za svobodna otcem (*Nováková*), posléze manželem (*Kovářova*), přičemž vdavky spolu se změnou příjmení byly signálem změny majitele. Nabízí se myšlenka, zda mohl být podobný význam skryt i v mnohých ženských křestních jménech, jež jsou odvozeny ze jmen mužských – *Martina*, *Simona*, *Jaroslava*, *Vladimíra*, apod. Souvisí-li jméno s identitou jeho nositele, nabízí se otázka, jak uvedená označení ovlivňovala identitu žen? Dnes si tento význam ukrytý v ženských příjmeních málo uvědomujeme a na současné nositelky patrně ani nemá zásadní vliv.

v těchto zeměpisných oblastech. Z hlediska proměny situace mužů a žen nacházíme mezník odlišného společensko-politického vývoje v období okolo dvou světových válek. Evropské ženy tehdy dostaly dosud nebývalou příležitost nahradit muže, kteří odešli do války, i v těch profesích, kam měly dříve znesnadněný přístup, a v této situaci obstály. Po válce již nikdo v Evropě nepochyboval o tom, že by ženy do práce chodit nemohly či v zásadě neměly.

Situace v poválečné Americe do značné míry navazovala na situaci předválečnou a role mužů živitelů a žen pečovatelek ve společenském povědomí byly stále silně strukturovány. Proto právě zde začala být ženami situace vnímána jako neúnosná a vyústila v 60. letech v hnutí za práva žen. Zde tkví patrně jeden z hlavních důvodů, proč radikální formy amerického feminismu v Evropě nenacházejí odezvu.

O odlišné společenské situaci vypovídají také poválečné americké sociologické a psychologické teorie, jež se zabývaly tímto tématem. Např. v Guilfordově pojetí dospělé osobnosti stojí osobnost femininní, která se vyznačuje emoční vzrušivostí, expresivitou, estetickými zájmy a citovou labilitou, v ostrém protikladu k osobnosti maskulinní. Podobně také v rámci teorií rolí (T. Parsons), které vznikly v 50. letech, je v souvislosti s rolí muže a ženy zdůrazňováno jejich apriorní vzájemné doplňování. „*Společným rysem těchto teorií je, že reflektují odlišnosti v chování či vlastnostech mužů a žen a interpretují je jako ‚přirozené‘ a ‚neproblematické‘.*“ Navazují tak na původní binární pojetí rolí ženy, nesoucí v sobě dimenzi přírody a tradice, a muže jakožto toho, kdo se vypořádává s civilizací (Gjuričová, 1997a).

Dalším faktorem, který rozdělil samotnou Evropu, byl nástup totalitního režimu ve východních státech a jeho sociální politika směřující k co největší zaměstnanosti žen i za cenu obrovských nákladů např. v podobě dětských jeslí. Stát vytvořil umělou představu rovnosti či spíše stejnosti muže a ženy na veškerých pracovištích, takže od žen bylo požadováno totéž co od mužů bez ohledu na jejich roli matek. Zaměstnanost žen stoupla vysoko nad 80 %, oproti americkým maminkám, kterých, pokud měly děti předškolního věku, pracovalo v roce 1950 pouze 15 % (Weitzmann, 1979).

Je tedy zřejmé, že nejen americké, ale i východoevropské ženy se ocitly v extrémním společenském postavení. Zatímco však ženy východního bloku neměly příliš možností k vylepšení své společenské situace, Američanky začaly záhy požadovat radikální změny směrem k mužsko-ženské rovnoprávnosti. Feministické hnutí proběhlo v několika vlnách a posléze se etablovalo jako alternativní (i když nikoli okrajový) sociologický směr. Z původního bouřlivého politického boje proti diskriminaci žen při rozdělování statků a při vstupu do veřejné sféry se důraz přesouval na oblast vědeckou a vedl v 70. letech ke vzniku početných výzkumných prací (Vasta et al., 1995). Sociologické studie upozorňovaly např. na rozdíly mezi faktorem pohlaví jakožto determinanty a rodu (genderu) jakožto alternativy (kap. 2). Zároveň zpochybnily též přirozenost duality a vzájemného doplňování mužských a ženských vlastností, rolí a životů (Gjuričová, 1997a). Původní témata byla postupně obohacována o další. Novou problematikou byl aspekt pohlaví ve vědním přístupu. Bylo například zjištěno, že tytéž problémy vnímají muži i ženy z odlišné perspektivy. Muži většinou inklinují k jiným tématům než ženy, volí často jinou literaturu, jinak ji interpretují, jinak diskutují a mívají také jiné formy řešení.

Stoupenkyně feminismu na poli vědy poukázaly na to, že pokud studuje tentýž problém vědní tým složený pouze z mužů, dochází často ke zcela jiným závěrům než

týmy složené výlučně z žen.² V pojetí feminismu by každá sociální disciplína měla přihlídnout k vlivu rodu (gender) na sebe samu. Ačkoli jsme vysoce determinováni též naší příslušností k etniku a k naší sociální a ekonomické vrstvě,³ rodová příslušnost je jednou z našich nejhlubších determinant. Je to patrně proto, že je jednou z vývojově nejstarších složek naší celkové identity (viz níže). Feminismus svým alternativním pohledem na skutečnost přispěl také k rozšíření tzv. „měkkých“, kvalitativních metod výzkumu.

Odlíšné politicko-sociální podmínky současného západního světa se odrazily i v odlišném zájmu veřejnosti o tato témata: evropské ženy se necítí tolik odstrkované z veřejného života jako ženy americké. Ženy v Čechách se k situaci staví ještě ambivalentněji: na jedné straně se ukazuje jejich stále zřetelnější potřeba hovořit o nevýhodách, s nimiž mají osobní zkušenost, na straně druhé projevují velmi často odpor k představě, že by měly problém řešit na oficiální platformě. Děje se tak navzdory tomu, že v mnoha oblastech u nás obousměrná sexistická diskriminace již na první pohled existuje. Jedná se například o zastoupení prestižnějších a výnosnějších postů silnou převahou mužů, která je ovlivněna téměř archetypálně zakořeněnou patriarchální představou ideálního vedoucího pracovníka – muže. Diskrepance je však zřetelná i v nerovném platovém ohodnocení mužů a žen v týchž oborech a funkcích.

Je známo, že slůvko feminismus představuje pro část naší společnosti, především u laické veřejnosti, poněkud pejorativní označení.⁴ Důvodů lze najít několik. Jejich výčet můžeme opět začít odlišným společenským vývojem posledního století, díky němuž českou ženu trápilo a trápí mnohem méně to, co postrádají na prvním místě Američanky. Česká žena ono jimi postrádané v době totality „dostala“, avšak v takové podobě, že to mohla sotva považovat za šťastnou výhru. Tehdejší sociologie se stala de facto pouze undergroundovou záležitostí⁵ a její rozvoj tím byl hluboce poznamenán. Roli tu hrála a dodnes hraje také nedostatečná informovanost o společenských událostech v západních zemích a nízké povědomí o vznikajících sociologických směrech ve světě. I v současnosti se část naší veřejnosti obává, že feminismu jde o přetvoření žen na „odvozeniny od mužů“, nikoli o snahu zbavit společnost obousměrných nerovnoprávností mezi muži a ženami a genderových předsudků. Informace o feminismu, jež se k naší veřejnosti dostaly po roce 1989, měly často formu absurdního skandálního příběhu než skutečné výpovědi o vývoji tohoto myšlenkového proudu a jeho dopadech na změny ve společnosti. Američanky na nás se svými problémy a jejich řešením působily a mnohdy dosud působí poněkud směšně a trochu zakomplexovaně, čemuž nahrává i velká část zaatlantické filmové tvorby, která se objevuje na našich obrazovkách.

² Lepší školní výsledky v matematice na vyšším stupni škol například muži přisuzovali vrozeným biologickým dispozicím, které zvýhodňují muže, což je zřejmé z toho, že mezi špičkovými vědci muži vysoce početně převyšují počty žen. Ženy zase poukazovaly na fakt, že ženy při dosahování univerzitního vzdělání trpí nižší sebedůvěrou, která se týká především matematiky coby předmětu obecně pokládaného za mužskou doménu a že na nižším stupni škol dívky dosahují v matematice lepší výsledky než chlapci. Závěry vytvořené týmy složenými z mužů i žen byly obvykle také méně radikální (Fausto-Sterling, 1992).

³ Většina sociologických studií je psána z pohledu střední vrstvy vzdělanců a trendy, o kterých se píše jako o obecném jevu, se ve skutečnosti týkají převážně jen jisté, patrně menšinové, vrstvy populace (srov. Keller, 2001).

⁴ Viz neseriózní označení „nemoc šílených krav“.

⁵ Sociologie byla považována za buržoazní pavědu. To, co bylo zde v jejím jménu pěstováno se souhlasem režimu, mělo mnohem blíž k oficiální ideologii než ke skutečné vědě.

1.2.1 ŽENSKÉ DILEMA

V čem se však mnohé americké i české ženy alespoň v soukromí shodnou, je např. reálné dilema ženy, jak sjednotit roli matky a s ní související požadavky s nároky profese. Důraz na výkon u nás začal růst v posledních patnácti letech. Subjektivní laťku osobní úspěšnosti a dostatečného finančního ohodnocení pomohly zvýšit také ony zmíněné zahraniční filmy a telenovely. Poměrně vysoké procento z nich pojednává o životě jedinců či rodin nacházejících se nad statistickým průměrem pomyslného žebříčku profesní a ekonomické úspěšnosti a ukazuje tedy život spíše menšiny obyvatelstva „zemí blahobytu“. S jejich četností se zvýšila také naše finanční a společenská aspirace.⁶ Dojem, který vyvolávají při porovnání s naší situací či životní úrovní, může být provázen pocity vlastní nespokojenosti a relativní chudoby. Výzva ke zlepšení situace a taky touha dokázat si, co umím, a někdy i kam až můžu, se v naší zemi s tradicí pracující emancipované ženy pochopitelně dotýká i jí samotné. Někdy je obhajována (nikoli neprávem) snahou zajistit co nejlepší výchozí start svému potomstvu. Ve skutečnosti ovšem tato tendence vede právě k jeho úbytku, a to paradoxně především u žen úspěšných, jež by měly pro dobré zajištění potomků v mnoha ohledech ty nejlepší dispozice. V této situaci se možnost žen mít dítě, která je sama o sobě jistě biologickou výhodou, obrací v sociální nevýhodu. Je to proto, že role matky spolu s veškerými sociálními očekáváními, která se jí týkají, je ve své každodennosti a téměř absolutní zainteresovanosti bezesporu náročnější než role otce. Vícečetné rodiny zakládají dnes především lidé nekonformní, neakceptující jako hlavní hodnotu výkon. Jedná se často o rodiny, jež zdůrazňují tradiční hodnoty a spatřují v rodičovství primární poslání člověka. Druhý pól mnohočetných rodin tvoří lidé, kteří často nebývají schopni rodičovství plánovat a někdy se ani o děti dostatečně postarat.⁷

Problém vymírání a stárnoucí populace v současnosti daleko přesáhl rámec pouhého sociologického jevu a stal se jedním z nejpálčivějších problémů oblastí ekonomie a sociální politiky.

Mezi dalšími sociálními skutečnostmi, které feminismus odhalil, byl reálný fakt nerovného výchozího startu žen a mužů, a to i uvnitř demokraticky nejvyspělejších zemí světa. „*Starý postřeh říká, že polovina génů je pro lidstvo ztracená, protože se narodili ženami. Je zcela nepravděpodobné, že by se počet chlapců nadaných z genetických důvodů příliš lišil od počtu dívek nadaných ze stejných důvodů. Přitom stačí porovnat poměr mužů a žen ve vládách, parlamentech, vědeckých radách, akademických společnostech, ministerstvech...*“ (Koukolík, Drtinová, 1994, s. 31.) S výše uvedeným souvisí také zjištění, že ženy jako skupina a pochopitelně i jednotlivci ve společnosti mají minimální podíl na rozhodování, tj. na moci.⁸

⁶ To se projevilo mimo jiné také vzestupem počtu hodin strávených v zaměstnání, vzestupem vedlejších pracovních úvazků, apod.

⁷ Viz rodinný původ dětí stávajících se klienty náhradní rodinné péče (Matějček, et al., 1997).

⁸ Socioložka Hannah Arendtová (1970, podle Gergen, Davis, 1997, s. 238) však poukazuje na fakt, že muži jsou sice jakožto skupina mocnější, ovšem podobně jako ženy ani oni svou situaci tak nevnímají. Vyskytují se sice na rozhodujících pozicích v mnohem větší míře než ženy, nicméně jako jednotlivci se cítí stejně bezmocní jako ženy. „*Moc není nikdy záležitostí jednotlivce; přináleží skupině a přetrvává, pouze pokud skupina drží pohromadě. Když o někom říkáme, že „má moc“, zároveň poukazujeme na to, že jeho existence je posilována určitým počtem lidí, jejichž jménem dotyčný jedná. V okamžiku, kdy tato skupina zanikne, ztrácí se také jeho moc.*“